

Amandus Bots. RHCe, 12138, familie Coovels, inv.nr. 181123,
foto E. & B. (Emrik & Binger).

Arnoldus Gerardus Bots. RHCe, 12138, familie Coovels,
inv.nr. 181126, maker onbekend.

Ger Jan Onrust

Eene plantagie in uitmuntenden toestand¹

De Helmondse gebroeders Bots en hun plantages

30 juni 2023. De dag voor *Keti Koti* en de excuses van de koning voor het Nederlandse slavernijverleden. BNN/VARA zendt *Keti Koti in concert* uit. Naast live muziek van verschillende betrokken artiesten zijn er opgenomen optredens. Tegen het einde van het programma zien we de Zuid-Willemsvaart, de camera draait naar rechts: rapper/zanger Typhoon (Glenn de Randamie) komt in beeld, met in zijn hand een tak met witte katoenbollen. ‘Helmond, textielstad van Nederland. Iets om trots op te zijn. Maar wat veel mensen niet weten is dat textiel altijd nauw verbonden is met slavernij. (...) En later werd katoen een belangrijke grondstof voor de industrie hier in Helmond.’²

Terwijl de camera om hem heen draait, is duidelijk waar De Randamie staat: voor ‘het huis met de klok’ en het ‘auw fabriekske’, twee kapitale panden aan Kanaaldijk in Helmond. Panden met een vermeende bewogen achtergrond. Typhoon: ‘De panden waren het eigendom van Johannes Bots. Zijn familie bezat twee grote katoenplantages in Suriname. Het familiebedrijf liep ontzettend goed. Het was big business. Zo goed dat ze met die verdiensten die twee panden konden laten bouwen.’

Typhoon vertelt ook waarom met name de gebroeders Amandus en Arnoldus Bots enige bekendheid c.q. beruchtheid genieten: ‘Toen de afschaffing van de slavernij werd aangekondigd, tekenden zij bezwaar aan tegen het wetsvoorstel. Uiteindelijk kregen zij ruim 55.000 gulden. Dat is nu omgerekend zo’n half miljoen euro.’

Ingezonden artikel

Eind 2022 reageerde een lokaal historicus en voormalig docent Nederlands in het *Eindhovens Dagblad* op de door minister-president Mark Rutte gemaakte excuses voor het Nederlandse slavernijverleden. De historicus stelde dat wat Noord-Brabant betreft een voorbehoud gemaakt moest worden. Noord-Brabant had niets met het Nederlandse slavernijverleden van doen. Het was eerder zo dat de Randstadprovincies aan Brabant en Limburg – de generaliteitslanden – excuses schuldig waren wegens uitbuiting van de zuidelijke provincies.³ Schrijver dezes bracht daar tegenin dat je zonder onderzoek niet kunt stellen dat Brabant niet verbonden kan worden met een slavernijverleden. Daarbij noemde ik enkele voorbeelden – onder meer de gebroeders Bots – van Brabantse banden met slavernij.⁴

- 1 Met dank aan dr. Lia van Zalinge-Spooren, dr. Giel van Hooff en de twee anonieme reviewers voor het nalezen en het suggereren van verbeteringen van de tekst. De auteur blijft verantwoordelijk voor eventuele fouten in de tekst.
- 2 www.bnnvara.nl/videos/598088, laatst geraadpleegd 5-1-2024
- 3 Bressers, ‘Met slavernij verdiende rijkdom’.
- 4 Onrust, ‘De Heer van Helmond’.

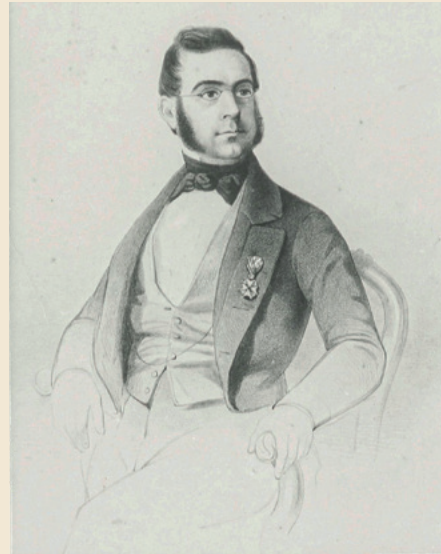
Bots – de aanleiding

Wie 'slavernij' en 'Noord-Brabant' googelt, stuit vrijwel direct op 'Gebroeders Bots'. Twee textielhandelaars, in het bezit van twee Surinaamse plantages, woonachtig in het kapitale 'huis met de klok' aan de Zuid-Willemsvaart in Helmond. Maar 'Bots', was dat niet ook iemand die belangrijk was geweest bij de vestiging van een Rijks-HBS (mijn voormalige werkgever het Jan van Brabant College) in Helmond?

En was er niet een Bots naar wie een straat en een plein bij de Heistraat in Helmond zijn vernoemd, de Advocaat Botsstraat en het Advocaat Botsplein? Hoe zit het met de link tussen slavernij en mijn school? En hoe zit het met de vernoeming in een straat en een plein? Dat was het uitzoeken waard. Johannes Baptista Bots (Helmond 1806 - Helmond 1874) was gepromoveerd advocaat, lid van Provinciale Staten (1835-1847), gemeenteraadslid (1836-1839), gedeputeerde (1839-1847) en Tweede Kamerlid (1847-1873).

Hij was Thorbeckiaan, ongehuwd, zoon van textiel-fabrikant Johannes Albertus Bots en pleitbezorger voor 'Brabantse zaken' in de Kamer.

Bots woonde in een villa die later is afgebroken. Op die plaats is een nieuwe villa gebouwd die later hotel Westend is geworden. Hij behoorde tot de elite van de stad. De broers Amandus Hubertus (1816-1879) en Arnoldus Gerardus Bots (1826-1882) waren neven van Johan Bots. Backbencher dr. Bots (gepromoveerd in Leiden op familierecht) bemoeide zich in de Tweede Kamer niet met koloniale zaken. Maar wel met de vestiging van een Hogere Burgerschool in Helmond. Johan Rudolf Thorbecke voerde de HBS in en Johan Bots speelde voor oliemannetje. Zonder Bots geen Rijks-HBS in Helmond. Zonder Bots geen Jan van Brabant College. Maar slavernij? Daar had hij weinig mee van doen.

Mr. Joannes Baptista Bots. Stadsarchief Breda, Breda Beeldcollectie, id.nr. 19730276

Het Huis met de klok en het naastgelegen 'auw fabriekske'. Foto auteur.

Rijksmonument Jan van Brabant College. Foto auteur.

Onderzoek

In de afgelopen jaren is op veel plekken onderzoek gedaan naar het slavernijverleden van steden, bedrijven en provincies. Dat begon met het samenstellen van wandelgidsen en werd gevolgd door publicaties over de vier grote steden. Vervolgens verschenen zo'n twintig boeken en onderzoeksrapporten, van zowel steden en provincies als bedrijven. Het was te verwachten dat dit onderzoek zich concentreerde op de Randstad. Het was immers met name de Randstad die zich bemoeide met de West- en Oostindische Compagnie. Toch is er ook over Noord-Brabant en slavernij onderzoek gedaan.⁵

De conclusies die in de Brabantse slavernijonderzoeken worden getrokken zijn behoorlijk eenduidig. Fatah-Black en Oostindie stellen:

Van Lanschot speelde als handelsfirma een significante rol in de distributie van koloniale waren, inclusief met slavenarbeid geproduceerde goederen. De firma was indirect betrokken bij slavernij door goederen te verhandelen die met slavenarbeid waren geproduceerd. (...) De toeleveranciers van de deels in slavernij geproduceerde tropische goederen waren koloniale compagnieën en particuliere handelsbedrijven waaronder ook slavenhandelaren; voorts plantagebezitters dan wel fondsen die plantages beheerden.⁶

Rastovac e.a. geven aan dat er geen aanwijzingen zijn gevonden 'dat het stadsbestuur van Eindhoven in de Staatse periode (1648-1795) een prominente of structurele rol speelde in het koloniale bestuur. (...) Er is geen directe relatie tussen het Eindhovens stadsbestuur en koloniale slavernij geconstateerd, zoals de handel in tot slaaf gemaakte mensen, het bezit van plantages en tot slaaf gemaakte mensen of directeurschap van een plantagefonds.'⁷ Men had wel kennis van de praktijk van slavernij en linnen was een gewild betaalmiddel in de slavenhandel.

De slavernijonderzoekers van Helmond zijn stilliger:

Dit onderzoek heeft aangetoond dat Helmond op diverse niveaus eeuwenlang een directe verwevenheid had met de, grotendeels op slavernij berustende, handel in koloniale waren: als centrum van textielproductie (onder andere Haarlems bont) en als verwerkingsplaats van door slavenhanden geproduceerde grondstoffen (katoen). Helmond was tevens het vertrekpunt om avonturen over zee aan te gaan (bijvoorbeeld Van Ommeren). Helmond was een plaats waar eigendom en bestuurlijke ambten konden worden gekocht met het vergaarde fortuin en de slavenhandel en slavernij (Biertempel). In voorkomende gevallen traden Helmondse bestuurders en fabrikanten op als slavenhandelaren en slavenhouders (Daniel Cornelis Wesselman en de gebroeders Bots).⁸

In de studie van Hoeft gaat het grotendeels over het belang van religie en dat pas vanaf de negentiende eeuw. De missionarissen uit Tilburg brachten 'beschaving', onderwijs, cultuur, gezondheidszorg en bovenal geloof. De familie Van Lanschot was een belangrijke leverancier van koloniale waren als specerijen, koffie en thee. Klant was vooral de rijke burgerij: 'In de stad en Meijerij en elders mogen advocaten, ambtenaren, apothekers, doktoren, notarissen en onderwijzers als cliënten worden genoteerd.' Daarnaast waren diverse pastoors, dominees

5 Een overzicht van deze literatuur is opgenomen aan het eind van dit artikel.

6 Fatah-Black en Oostindie, *Van Lanschot*, 7-8.

7 Rastovac, *De stad vertelt*, 103.

8 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 49. De auteurs van dit onderzoeksrapport hadden de beschikking over een eerdere versie van dit artikel.

en kloosterlingen, alsmede hooggeplaatste officieren en personen van adel klant.⁹ Natuurlijk werd er ook gehandeld met textiel uit Tilburg – lakense stof – dus minder geschikt in de tropen dan katoen.¹⁰

De recent gepubliceerde studie naar het slavernijverleden van 's-Hertogenbosch trekt de volgende conclusie:

De stad, haar bestuurders en inwoners stonden niet aan de zijlijn, maar waren actief ingebed in economische netwerken die gebouwd waren op uitbuiting. Grondstoffen geproduceerd door de arbeid van tot slaaf gemaakte mensen in de koloniën, vonden hun weg over de oceaan om in Bossche suikerraffinaderijen en koffiebranderijen verwerkt te worden. Welgestelde families in de stad investeerden in plantages en koloniale producten, en plukten daar de vruchten van.¹¹

Dit artikel gaat ervan uit dat je niet zonder onderzoek kunt stellen dat Brabant al dan niet betrokken was bij de Nederlandse slavenhandel en slavernij. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek wordt hier gedaan aan de hand van een casusstudie naar de 'gebroeders Bots', twee Helmondse plantagebezitters vlak voor de afschaffing van de slavernij. De broers Bots kochten hun eerste plantage in 1853, tien jaar voor de formele afschaffing van de slavernij in Suriname. Al in 1841 werd bij de nieuwe koning Willem II aangedrongen op afschaffing van slavernij. De plantage-eigenaren petitioneerden de koning en konden rekenen op zijn sympathie.¹² Wat dreef hen om plantage-eigenaar te worden en in hoeverre waren de investeringen in plantages (en slaafgemaakten) een succes? Kantelt het tot nu toe onderhavige beeld van Brabant waar gehandeld werd in middels slavernij verkregen producten en is er sprake van bestuurlijke invloed? In hoeverre was er sprake van *histoire croisée, entangled history* of telecoupling? Hiervan is sprake wanneer de geschiedenis van een regio – bijvoorbeeld Zuidoost-Brabant – vervlochten is met die van een kolonie overzee. Hier is sprake van een asymmetrische relatie: de plantage-economie heeft meer gevolgen voor Suriname dan voor Nederland en voor plantage Esthersrust meer dan voor Helmond.¹³ Verdere vragen zijn: kun je spreken van vervlochten geschiedenis van Surinaamse en Helmondse economie? Kloppen de uitspraken van Glenn de Randamie? Maar eerst, wie was de familie Bots?

Familie Bots

De familie Bots komt oorspronkelijk uit Borkel. In 1791 verhuisde het gezin van Arnoldus Bots (1743-1800) naar Helmond.¹⁴ Stamvader Arnoldus en zijn drie zonen Johannes Albertus (1766-1848), Albertus (1774-1848) en Anthony (1775-1847) begonnen in Helmond een linnenblekerij en een fabriek van bonten. Binnen vijf jaar produceerden zij ook katoenen stoffen. De productie vond begin negentiende eeuw vooral middels thuisnijverheid plaats; in 1812 werkten tien man in de fabriek en 175 personen buiten.¹⁵ Uit het huwelijk van Johannes Albertus met Maria Anna Dymphina Beels (1770-1852) werd onder meer Johannes Baptista Bots (1806-1874), ofwel advocaat Bots (zie kader) geboren. Anthony trouwde met Petronilla van Moorsel (1786-1832). Uit dit huwelijk werden de zonen Amandus Hubertus (1816-1879) en Arnoldus Gerardus (1826-1882) geboren, dit zijn de gebroeders Bots.

Voordat de familie Bots naar Helmond kwam, zaten de leden van de familie al in de textiel. Dat bleef zo in Helmond. De drie broers Albertus, Johannes Albertus en Anthony opereerden tot 1827 onder de firmanaam Gebrs. Bots. Dat jaar stapte Johannes Albertus uit

het bedrijf; hij ging rentenieren.¹⁶ Zes jaar later kregen Albertus en Anthony ruzie: Anthony nam aanmerkelijk minder geld uit het bedrijf als inkomen op dan zijn broer. Hun wegen scheidden zich en de firma's Albertus Bots en Zonen en Antonius Bots en Zoon zetten de activiteiten voort. Na de dood van hun vader in 1847 namen Amandus Hubertus en Arnoldus Gerardus het roer over.¹⁷ De vrijgezelle broers konden het blijkbaar goed met elkaar vinden. Zij groeiden op in een kapitaal pand op de hoek Veestraat-Kanaaldijk, waar nu restaurant De Bank zit. Zij beheerden samen enkele honderden hectaren onroerend goed in Vlierden, Steensel, Maarheeze, Bakel, Someren, Aarle-Rixtel, Mierlo en Helmond; met name woeste grond, heide en bos. Daarnaast handelden zij in allerhande goederen, met name in granen, zaden en oliën (bijvoorbeeld raap- en lijnolie).¹⁸ Ook de handweefonderneming werd tot de liquidatie in 1857 gezamenlijk geëxploiteerd.¹⁹

Helmond was in de negentiende eeuw een groeiende nijverheidsstad. De familie Bots heeft hier zeker aan bijgedragen. Nadat in 1826 de Zuid-Willemsvaart in zijn geheel was opgeleverd, werden beide oevers langzaam maar zeker volgebouwd met herenhuizen en bedrijfspanden. In 1834 liet Johannes Albertus het nu onder de naam 'huis met de klok' bekend staande herenhuis voor zijn zoon Franciscus bouwen. Dit is de oudste fabrikantenvilla van Helmond. Enkele jaren daarna (1840) werd het naastgelegen 'auw fabriekske' opgeleverd. Dit pakhuis was voor voorbereidende werkzaamheden als garenableken en -verven, het scheren van de ketting, de afwerking van de stoffen en hier had ook de verzending van de goederen plaats.²⁰ De beide panden werden in 1857 voor f 14.000 (€ 153.000 in 2024) verkocht aan buurman J.A. Raymakers en Co. Het huis West-Ende werd in 1874 door de erven Bots (de kinderen van Franciscus) aan Henricus C. Bogaers verkocht, die hier in 1880 de huidige villa (nu een deel van het Golden Tuliphotel) bouwde.

Net als telgen uit andere Helmondse fabrikantenfamilies was de familie Bots politiek geëngageerd. Al in 1798 bekleedde stamvader Arnoldus Bots kort (tot zijn overlijden twee jaar later) de functie van president-schepen. In 1811 werd zijn zoon Johannes raadslid. Een generatie later werden Arnoldus (zoon van Albertus; in 1836) en Amandus Hubertus (zoon van Anthony; 1850-1857) raadslid. Amandus was ook lid van de Kiescommissie in Helmond en had dus invloed op wie regionaal kandidaat voor de Tweede Kamer werd. Daarnaast was hij lid – later (vice) voorzitter – van de plaatselijke Kamer van Koophandel en volgde hij in 1848 (tot 1874) zijn neef Johannes Baptista op in de Provinciale Staten.²¹

9 Hoeft, *Een westers beschavingsoffensief*, 42.

10 Hoeft, *Een westers beschavingsoffensief*, 17.

11 Lyna, Lempereur en Martens, *Vergeten verhalen*, 180.

12 Lauret, 'No emancipation', 8.

13 Zie: Van Dam, 'Vervlochten geschiedenis', 105; Van Leede en Stoutjesdijk, *Kerk, kolonialisme en slavernij*, 13.

14 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 67.

15 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 82.

16 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 137-138.

17 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*.

18 Tijdens het onderzoek naar de gebroeders Bots werden meerdere archiefstukken (teruggevonden). In het Nationaal Archief bevindt zich een collectie kopieën van brieven (en bijlagen) met name geschreven door J.P. Haase jr. aan A.H. en A.G. Bots. Deze collectie is met een filatelisch doel (poststempels) in 1977 op een veiling gekocht en is incompleet. Het gaat om brieven uit met name 1853, 1855, 1856, 1868 en 1873. Verder zijn er vracht- en wisselbrieven mee gekopieerd. De kwaliteit van de kopieën laat te wensen over. Het is vooral spijtig dat één van de laatst gekopieerde stukken – een katoenmonster van plantage Esthersrust uit 1853 – niet aanwezig is. Het is niet bekend waar het originele archief gebleven is. In het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven bevinden zich alleen kopieën. De originelen zijn niet teruggevonden. Wel origineel, maar geïnventariseerd ('verstopt') in het archief Coovels – RHCE 12138, no.'s 641 en 642 – zijn twee buitenformaat *copieboeken* waarin afschriften van honderden door de gebroeders Bots verstuurd brieven uit de periode 1847 tot en met 1866.

19 www.deweblogvanhelmond.nl/startpagina/de-bad-bots-brothers-in-helmond/, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

20 Van Hooff, 'De knaal', 412.

21 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 11 en 39.

Estherrust op een kaart van Suriname, getekend door J.F.A. Cateau van Rosevelt, 1860-1879. Publiek domein via Wikimedia Commons.

Plantage Killenstein, Albuminedruk. Wereld Museum Rotterdam.

De Helmondse katoennijverheid heeft veel te danken aan de Nederlandsche Handels-Maatschappij (NHM) en diens Brabantse correspondent F. van Lanschot. Anthony Bots correspondeerde met de NHM en heeft ook opdrachten gekregen.²² Hij was daarnaast klant bij Van Lanschot. In 1841 richtte Anthony Bots een winkeltje ten behoeve van zijn arbeiders in. De koffie, thee, rijst, rode en witte kandij, suiker, suikerbroden en peperkorrels – koloniale waren dus – werden bij Van Lanschot gekocht. Op dat moment werkten 347 wevers en 96 spoelders voor de firma Ant. Bots en Zn.²³

Aankoop plantages

Hoewel de broers Amandus en Arnoldus Bots leiding gaven aan het textielbedrijf van hun in 1847 overleden vader en het onroerend goed in en om Helmond beheerden, hadden zij nog tijd om te investeren in twee in werking zijnde plantages in Suriname. Men wilde rechtstreekse aanvoer van grondstoffen en kocht daarom de katoenplantage Esthersrust en de koffieplantage (waar ook katoen werd geplant) Killenstein. Esthersrust – de broers hebben het zelf over Esther's-rust – werd in 1853 op een veiling gekocht. Zoals bij de meeste plantages woonden de eigenaars er niet. Zij stelden M. Thielier aan als plantagedirecteur en J.P. Haase jr. was administrateur en dus feitelijk verantwoordelijk.

Esthersrust ligt aan de Atlantische kust van Suriname, op het einde van het Warappakanaal. Dit is een met de hand uitgegraven voortzetting van de Warappakreek, die weer een aftakking van de Matapicakreek is. Deze kreek is een zijrivier van de Commewijne. De Commewijne mondt bij Nieuw-Amsterdam uit in de Surinamerivier die dan gezamenlijk naar de Atlantische Oceaan stromen. De boottrip naar deze samenvloeiing, naar Nieuw-Amsterdam, de Commewijne op naar plantage Frederiksdorp en nog verder naar Museum Bakkie is tegenwoordig een toeristische attractie, met name vanwege het slavennijverleden. Museum Bakkie ligt op de weg naar Esthersrust.

Zoals vele plantages had Esthersrust een tweede – in Suriname vaker gebruikte – naam, namelijk Skassie. Dit naar de eerste eigenaar, de Vlaming D.F. Schas, die eigenaar was van minimaal zeven andere Surinaamse plantages. Ook Schas woonde in Nederland. Hij overleed in 1848. Zijn erven verkochten de plantage vijf jaar later.²⁴

Het gebied van Esthersrust werd ook wel 'de kleine stad' genoemd wegens de groot-schalige opzet van de plantages. Dat gold zeker voor Esthersrust, gelegen naast de plantage Broederschap maar tegenover Asimo, Waterloo én Abigaels Lust. Eerder heette dit gebied 'Aan Barbedos' en later Esther's Lust. Rond 1821 heette de plantage Esther's-rust. Het was toen één van de laatst aangelegde katoenplantages in Suriname en zou ook tot 1885 één van de laatst werkzame katoenplantages zijn.²⁵

Esthersrust was een fraaie katoenplantage, in ieder geval volgens de gebroeders Bots. In 1871, toen de familie Bots de plantage weer van de hand wilde doen (wat niet lukte), werd deze in de advertentie als volgt omschreven:

22 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 134-135. Over het slavennijverleden van handelshuis Van Lanschot, zie: Fatah-Black en Oostindie, *Van Lanschot Kempen en Govers, Het geslacht en de firma F. van Lanschot*, 178-179.

23 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 274; Swinkels en Bertels, *Voeding van eigen bodem*, 51.

24 'Esthersrust' op nl.wikipedia.org/wiki/Esthersrust, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

25 Singh, *Connected*, 1.

Genoemde plantage, op goede lozing; heeft allerschoonste cultivatie van plus minus 200 akkers voltallig beplant met jonge katoenboomen van de beste verwachting, een uitmuntend goed onderhouden stoommachine, katoenpers en molen, een groot woonhuis (tevens voor katoenberging), katoenloods, stenen keuken, ziekenhuis, fabriekgebouwen, arbeiderswoningen, een gedekte en een open pont, een vier en een achtriems tentvaartuig, alles in goede orde, een schoone veestapel van pl minus 50 stuks hoornvee, die met succes kan uitgebreid worden.²⁶

Dat was nog niet alles; er stonden ook nog een schoolgebouw en een kapel, de Petrus Claverkapel²⁷ op het terrein. Dit was het eerste stenen katholieke kerkgebouw in Suriname. Die kapel was hier neergezet 'om afbreuk te doen aan het protestantismus'. Dat was gericht op de activiteiten van de Evangelische Broedergemeenschap (EBG), ofwel 'de Moravische Broeder-gemeente, die aan dezelfde kreek reeds een etablissement en een kerk, en eene vrij uitgebreide gemeente bezit'.²⁸ Nadat in 1853 de missionaris Meurkens voor het eerst Esthersrust bezocht, werd in 1854 de Peter Claverkapel door mgr. J.G. Schepers ingezegend.²⁹

Het ging om een 'allernetst, allerliefst' kerkje. De bisschop 'deed de inwijding met de gebruikelijk plegtigheden, die op de arme negermagt een diepen indruk maakten. Gedurende het heilig sakrificie sprak hij eerst in de Hollandsche taal en vervolgens in het neger-Engelsch tot de aanwezigen en bragt daarbij den meesten lof voor de heeren Bots en Haase voor hunnen ijver, om het Christendom onder de negers, en de godsdienstigen vorming en beschaving te bevorderen'.³⁰

Toen de gebroeders Bots in 1853 Esthersrust kochten, ging het om 850 in gebruik zijnde akkers. Een akker – afgeleid van het Engelse *acre* – stond voor 0,43 hectare. De in gebruik zijnde oppervlakte was daarmee 365,5 hectare. Het moet een flinke investering zijn geweest, maar aankoopgegevens zijn niet bekend. Blom schatte in 1786 een katoenplantage met ongeveer 250 slaafgemaakten en zo'n 1000 in gebruik zijnde akkers op iets minder dan twee ton in gulden.³¹ Voor dat bedrag wist men, in het geval van Esthersrust, dat de plantage ideaal op zandgrond en aan de kust lag, de ontwatering uitstekend was en er twee keer per jaar katoenbollen geoogst konden worden (rond oktober en rond maart).

Katoenrevolutie

Pas in de negentiende eeuw werden in Suriname op grotere schaal katoenplantages opgericht. Katoen werd de belangrijkste grondstof ter wereld. Tussen 1860 en 1890 verdubbelde het wereldwijde verbruik van katoen en dat gebeurde de volgende dertig jaar nogmaals.³² Katoen werd de basis voor de bredere industriële revolutie.³³ Het bepaalde het leven van slaafgemaakten in het Caraïbisch gebied, in de Verenigde Staten en dat van boeren in India.³⁴ Katoen was nodig voor legerkleding, maar was ook de belangrijkste handelswaar bij de aankoop van slaafgemaakten. Engeland urbaniseerde; de landarbeiders werden fabrieksarbeiders, die leefden onder de rook van de fabriek zoals (wat later) ook in Helmond. Katoenfabricage was de eerste industrie met een mondiaal karakter, wat de broers Bots duidelijk was; zij schreven onder meer over de economische situatie met betrekking tot katoen in landen als Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten. Toen tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) de katoenproductie uit de Verenigde Staten geheel wegviel – ook bekend onder de naam *cotton famine* – profiteerden andere landen kortstondig. In 1870 overtrof de Amerikaanse productie alweer die van 1860. Een

paar jaar later was er sprake van een wereldwijde prijzen crisis die ook de in Suriname geproduceerde balen raakte.³⁵

Katoen is een vrucht die vrij snel na het planten van zaden kan worden geoogst. Op de bedden werden drie tot vijf rijen kuiltjes gemaakt, waarin enkele zaadpitten werden gelegd die werden toegedekt. Kort daarop moest begonnen worden met het wieden van onkruid. Als er per kuiltje meer plantjes opkwamen, dan moesten de overtollige worden verwijderd. Na een maand moest begonnen worden met toppen en na negen maanden droeg de plant vrucht. In Suriname werd de katoen op meerdere stammen gekweekt. Katoen heeft een zwak verhoude struik en wordt 1 tot 4 meter hoog. In augustus/september droeg de katoenboom bloesem, die echter binnen twee dagen afviel en waarvoor de vrucht in de plaats kwam. Deze moest anderhalve maand later worden geoogst. De witte vlokken werden op een stenen droogvloer in de zon te drogen gelegd. Dit is de zogenaamde 'vuile katoen', waar de pitten dus nog uitgehaald moesten worden. Door het door twee rollers van een molentje te halen werden de meeste pitten verwijderd. Vrouwelijke slaafgemaakten spreidden de katoen en sloegen er met tamarindetwijgen op tot alle pitten verwijderd waren. Breuk van de pitten diende voorkomen te worden, omdat de olie in de pitten dan de katoen bedierf. Drie pond vuile katoen leverde, na bewerking, ongeveer één pond schone. Dit werd geperst in balen en kon geëxporteerd worden.³⁶

De aan- en afvoer van water was van essentieel belang voor een (katoen)plantage. De meeste plantages – ook Esthersrust en Killenstein – lagen met de korte kant aan het water, op welke loostrenzen werden gegraven. Dwars hierop liepen smallere sloten. De uitgegraven grond werd gebruikt voor het opwerpen van een dam. Het graven werd vooral in de Grote Droge Tijd (half augustus - begin december; verder Kleine Regentijd: begin december - begin februari; Kleine Droge Tijd: begin februari - eind april en Grote Regentijd: eind april - half augustus) gedaan. Op de smalle sloten – trekkers genaamd – werden kleine trenten gedolven. De uitgegraven grond werd gebruikt als plantbed.³⁷

Directeur Haase

Johannes Philippus Haase junior was dus de plaatselijke vertegenwoordiger van de gebroeders Bots. Haase was getrouwd met Louisa Florentina Matille, een gekleurde vrouw. Haase woonde al enige tijd in Suriname, waar hij werkte als koopman en betrokken was bij de Surinaamse Maatschappij van Weldadigheid.³⁸

Bij de aankoop van Esthersrust kocht men vanzelfsprekend ook de mensen die daar werkzaam waren. Directeur J.P. Haase jr. schreef regelmatig, stuurde afschriften van de boekhouding en verantwoordde op die manier de financiële handel en wandel. De eerste

26 In: museumbakkie.com/kennisbank/archeologische-site-esthers-rust/, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

27 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Petrus_Claver, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

28 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Petrus_Claver, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

29 Rastovac, *De stad vertelt*, 67.

30 *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22-1-1856.

31 Blom geciteerd bij Singh, *Connected*, 25-26.

32 Mulligan, *The global spread of abolition*.

33 Beckert, *Katoen*, 15.

34 Beckert, *Katoen*, 22.

35 Beckert, *Katoen*, 414.

36 Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 185-186.

37 Van Stipriaan, "Water", 350-352.

38 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 40.

keer dat er een compleet overzicht bewaard is gebleven is van mei/juni 1855. Op dat moment waren er 59 mannen, 45 vrouwen, 36 jongens en 33 (+1) meisjes, ofwel 173 (+1) slaafgemaakten aanwezig. Of toch niet; de ‘neger Heintje’ en de ‘oude neger Majoor’ waren in genoemde maanden aan de pokken overleden.³⁹ Ongeveer 170 tot 175 slaafgemaakten blijkt een normaal aantal voor deze plantage; in 1857 blijkt uit het jaarboekje van het letterlievend gezelschap Oefening kweekt kennis dat er 93 mannen en 79 vrouwen (172 totaal), nevens twee vrije witte bewoners, op de plantage woonachtig zijn.⁴⁰

De firma J. Haase & Zoon was eind jaren 1840 al actief voor de gebroeders Bots. Met enige regelmaat werden kisten ‘bonten’ (‘pool bont’ of ‘vries bont’) naar Suriname verscheept; Haase verzorgde de verscheping en verzekering. Ook andere producten, zoals wijn en sigaren werden naar Paramaribo verstuurd. Wanneer bepaalde producten in Suriname veel gevraagd werden, dan werd de productie in Helmond aangepast. ‘Wij zijn nu voornemens nog verdere poolbonten te vervaardigen alsmede vriese bonten in groote ligte patronen van Surinaamse smaak. Is er een of ander dat uwe voor Suriname van ons fabrikeurs thans beter denkt zoo gelieve ons zulks te communiceren.’⁴¹

Killenstein

Over de tweede aangekochte plantage, genaamd Killenstein, is minder bekend. Deze plantage lag aan de Beneden Commewijne, dus op de route van Nieuw Amsterdam naar de Matapicakreek. Juni 1853 adverteerde T.W. Sevenoaks in het *Surinaamsch Weekblad* dat de ‘Koffij-plantage Killestein met derzelve slavenmagt etc. gelegen aan de rivier de Commewijne, ter linkerhand in het opvaren, alsmede eenige privé slaven’ te koop staat.⁴² April 1854 schreef het *Surinaamse Courant en Gouvernements advertentie blad* dat A.H. Bots en A.G. Bots ‘plantaadje’ Killenstein, inclusief de gronden van de verlaten plantages Venlo en l’ Embarras hebben gekocht.⁴³ Wat betreft de laatste twee acquisities is onduidelijk wat de broers hiermee hebben gedaan, totdat zij deze in 1866 weer verkochten.⁴⁴

Of bij de aankoop van Killenstein de dat jaar gerapporteerde 84 niet-vrije bewoners van Afrikaanse en 26 vrije bewoners van Portugese (Madeira) afkomst daar nog werkten is niet duidelijk. Zes jaar later werden 28 Arowakken – zij behoren tot de oorspronkelijke bevolking van Suriname – ingezet als veldwerkers op deze plantage.⁴⁵

Killenstein is aanmerkelijk ouder dan Esthersrust. De gebroeders Bots waren de zevende eigenaren. De koffieplantage werd in 1745 al genoemd. Hoewel de plantage tot in de twintigste eeuw geëxploiteerd werd, hebben de Bots-broers hier relatief kort van geprofiteerd. Nog voordat de gronden van l’ Embarras en Venlo verkocht werden (vraagprijs: f 110,-) ging Killenstein voor f 25.600,- (€ 289.000,- in 2024) van de hand.⁴⁶

Killenstein was kleiner dan Esthersrust. In 1855 ging het om 480 akkers, iets meer dan 200 hectare. Die werden, in de verantwoording van J.P. Haase jr., bewerkt door 88 ‘slaven’: 34 mannen, 29 vrouwen, 17 jongens, 8 meisjes. Twee personen waren overleden en twee mannen en één vrouw waren ‘geabsenteerd’. In de maanden april, mei en juni hadden de ‘slaven’ onder meer bakkeljouw, haring, makreel, zout, bloem, tabak, grote pijpen, spijkers, veldgereedschappen, houtwaren, olie, verfwaren, koffiezakken en strengbindgaren gekregen.⁴⁷

Niet alleen Esthersrust werd regelmatig bezocht door rooms-katholieke geestelijken. Ook Killenstein kreeg regelmatig bezoek. In hetzelfde artikel in *De Tijd* waarin de inwijding

van de Petrus Claverkapel werd vermeld, wordt een eerder bezoek van monseigneur Schepers aan Killenstein beschreven. Hij werd ontvangen door

(...) de gansche negermagt en de Portugeezen. [Er werkten toen 25 'Portugeezen', waarschijnlijk afkomstig van Madeira, op de plantage.] die op de plantage onlangs in dienst zijn genomen – dank zij de bemoeiingen van den bekwamen directeur, den heer Turpier – aan den Bisschop eene schoone ontvangst bereid – en gaven zij blijken van opregt christelijken zin. Wij vleijen ons met het vooruitzicht dat de arbeid onzer missionarissen onder de arme negers van gezegenden invloed zal zijn. Jammer en ongelukkig is het helaas maar al te dikwijls, dat het zedelijk gedrag der Europeanen zoo schadelijk op de arme negers werkt.⁴⁸

Ook de Tilburgse missionaris Peerke Donders bezocht Killenstein:

Na ons ontbijt kwamen de negers en negerinnen in een zeer ruime en fraai gebouwde koffieloods bij elkander, en o! welk eene vreugde streelde ons beider harten, toen wij bespeurden, dat allen waren gekomen en niemand hunner waren achtergebleven (...) daarna doopte ik voor aller oogen elf hunner kinderen, van 2 en 3 maanden tot zes jaar. Ik was tevens peet van allen; aan een hunner gaf ik den naam van Amandus, naar de Gran-Masra of eigenaar, den heer Bots van Helmond (...) een derde noemde ik Arnoldus: deze was de zwartste van allen.⁴⁹

Redemptoristen

Het zal duidelijk zijn: de familie Bots was rooms-katholiek en overtuigd gelovig. Niet alleen behoorden monseigneur Swinkels⁵⁰ en Petrus (Peerke) Donders⁵¹ tot de vaste bezoekers, toen de broers Arnold en Amandus Bots in de jaren 1877-1879 zelf naar hun plantage Esthersrust verhuisden was er veelvuldig contact met de paters redemptoristen. Van de in Eindhoven geboren, maar in Helmond opgegroeide Joannes Baptista Swinkels (Eindhoven 1810 - Paramaribo 1875), die in 1865 tot bisschop werd gewijd en toen werd benoemd tot apostolisch vicaris van de missie in Suriname, is bekend dat hij in ieder geval in 1866 en 1869 Esthersrust bezocht.⁵²

Jaren later werd in het missietijdschrift *'t Gerardusklokje* pater Nederveen aangehaald die verhaalde over een grootvader en overgrootmoeder die slaven bij de familie Bots waren

39 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 2, bijlage bij brief dd 15-7-1855.

40 *Bots in heden en verleden*.

41 Martens, 'Textielnijverheid'.

42 *Surinaamsch Weekblad*, 9-6-1853.

43 *Surinaamse Courant en Gouvernements advertentie blad*, 22-4-1854.

44 *Koloniaal Nieuwsblad*, 19-10-1866.

45 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 44.

46 *De West-Indiër*: dagblad toegewijd aan de belangen van Nederlandsch-Guyana, 13-6-1866. Zie ook: nl.wikipedia.org/wiki/Killenstein waarin echter tot 1891 geen nieuwe eigenaars van Killenstein worden genoemd. Dit is onjuist, maar wie wel eigenaar is, is niet duidelijk.

47 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 2, bijlage bij brief dd 15-7-1855.

48 *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22-1-1856.

49 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 42.

50 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Joannes_Baptista_Swinkels. Laatst geraadpleegd 27-1-2024.

51 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Peerke_Donders. Laatst geraadpleegd 27-1-2024.

52 Rastovac, *De stad vertelt*, 67.

geweest. De gebroeders Bots waren 'praktizeerende katholieken geweest. Hadden er voor gezorgd dat hun negervolk het Heilig Doopsel ontving. Vandaar dat de vroegere neger-slaven, afkomstig van de plantages Esthers lust en Killenstein, allen katholiek zijn.⁵³

Niet lang nadat de gebroeders Bots Killenstein in bezit kregen, werd de overheid verzocht om enkele slaven te mogen manumitteren ('vrijgeven', zo heet het in de *Surinaamse Courant*). In mei 1854 ging het om Petronella, geboren in 1844, dochter van Christina, en om Rosalina, geboren in 1821, dochter van Gracia. Een jaar later ging het om Frits, zoon van Cato en geboren in 1853 en aan het einde van dat jaar ook om Catherina (geboren 1834), dochter van Esther. Het is onduidelijk wat hierachter zit.⁵⁴ De overheid moest toestemming geven voor manumissie om te voorkomen dat oudere of gehandicapte slaafgemaakten ten laste van de overheid kwamen.

Tekening van koortskruid, vervaardigd door A.G. Bots, 1878. RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 646.

53 Geciteerd in: J. Heeren, *De Zuid-Willemsvaart*, 7-12-1935.

54 *Surinaamse courant*, 6-5-1854, 12-5-1855 en 20-12-1855.

Brieven

In het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE) bevindt zich het archief van de familie Coovels. Aldegondas, Petronella, Gerardus, Paulina en Petrus Coovels corresponderden regelmatig met Arnold en Amandus Bots, toen die laatsten op plantage Esthersrust (1878-1879) woonden. De 35 brieven die laatstgenoemden naar Helmond stuurden zijn bewaard gebleven. In de brieven schrijven de broers aan hun 'waarde neven en nichten' over het leven op de plantage: het natuurschoon, de plantage zelf, familie en bekenden alsmede de politiek van Helmond en omstreken, vervanging van hun *spinning jenny*, hun gezondheid, tijgerjacht, het eten, maar vrijwel niets over de arbeiders.⁵⁵

De arbeiders zijn mogelijk slechts in naam katholiek geweest. Augustus 1878 sprak Amandus in ieder geval zijn twijfel uit over de oprechtheid van het geloof van hun arbeiders. 'Het volk' weigerde te werken. Amandus heeft het over een 'strike'. 'Men wilde voor een halve taak werks een heele taak betaald hebben.' De broers deden zeker acht dagen niets en omdat de arbeiders geen eten kregen 'kwam men van lieverlede weer om werk vragen'. De grootste groep werd weer in genade aangenomen, maar 'een oude bastiaan'⁵⁶ – ook wel 'zwartofficier' genoemd, een zwarte tussenpersoon tussen zwarten en witten – en enkele anderen werden ontslagen. De bastiaan weigerde te vertrekken, waarop hulp van de marechaussee in Paramaribo werd ingeroepen. De oude bastiaan dreigde met 'een bakroe', een mythische afschrikwekkende figuur.⁵⁷ 'En dat heeten dan katholieke negers. Wekelijks in de kerk schijnen zij zeer godsdienstig en zelfs godsvruchtig maar voor het overige ligt de godsdienst er dunnetjes op, van den geest der godsdienst weten zij weinig of niets.'⁵⁸

Plantage-eigenaren

In Suriname hebben er honderden – in 1730 alleen al vierhonderd – plantages bestaan.⁵⁹ Er zijn dus ook honderden eigenaren geweest. Na onderzoek is het mogelijk om van veel plantages de namen van de eigenaren te weten te komen. Maar een beperkt aantal eigenaren – vaak de meest wrede of degenen bij wie een opstand plaats heeft gevonden – komt in publicaties terecht. De gebroeders Bots behoren tot deze beroemde/beruchte categorie. Niet vanwege een slavenopstand en er zijn ook geen indicaties dat zij (of anderen namens hen) wreed waren. Amandus en Arnoldus zijn komen bovendrijven vanwege een open brief die zij in 1857 aan de Minister van Koloniën schreven, een brief die zij ook lieten uitgeven en die nogal wat stof deed opwaaien.

Midden jaren vijftig, dus in de tijd dat de Bots-broers nog maar net plantage-eigenaren waren, werd gesproken over afschaffing van de slavernij.⁶⁰ Ze zagen het met lede ogen aan en schreven in 1855:

Zijne excellentie den Gouverneur is van zijne reis van Cajeine [Bedoeld wordt Cayenne, de hoofdstad van buurland Frans-Guyana; de slavernij was in 1848 in de Franse koloniën afgeschaft.] met zijn gevolg geretourneerd. De berigten hiervan en rapporten omtrent de gevolgen der emancipatie zijn zoo allerverschrikkelijks afschuwelijk, zoo erg dat ik mijne pen hier niet voor wil gebruiken, om derzelve te vermelden. Nu zal het te bezien staan of men den rapporten van deze commissie uitgebragt, waar den Gouverneur het hoofd van is, geloven zal, ja dan neen. Het is te hopen de regering, het Gouvernement, Zijne Majesteit geloven zal, en God Suriname en onze goede Negers voor dusdanig gruwelen moge behouden.⁶¹

In februari 1857 klommen Amandus en Arnoldus in de pen en maakten zich bekend als Helmonders en eigenaren van katoen- en koffieplantages Esthersrust en Killenstein. Steen des aanstoots was het eerste rapport van de staatscommissie waarin voorgesteld werd de slavernij af te schaffen.⁶² De broers ageerden hier vooral tegen omdat ze de indruk kregen dat slaveneigenaren bij afschaffing van de slavernij niet of beperkt schadeloos zouden worden gesteld voor het verlies van hun eigendommen, met uitzondering van eigenaren van suikerplantages. ‘Zij is daarentegen gruwelijk onbillijk en onregtvaardig tegen de overigen’, schrijven de broers. Ze protesteerden ook tegen het voorstel om een gemiddelde prijs van een slaaf van de laatste tien jaar te hanteren, wat echter voor ‘de requestanten’ (de gebroeders Bots, dus) nadelig zou uitvallen. ‘Het bewijs dezer stelling levert onder anderen de katoenplantage der requestanten op. Deze hebben zij gekocht voor een prijs, die op zich zelve verre f 200,- voor iederen kop te boven ging.’ Het adres gaat verder in op de door hen gemaakte kosten. De plantage ‘verkeerde in een uiterst verwaarloosden toestand’, de gebouwen en ‘de cultuur’ waren in verval. De fabriek moest verbeterd worden. Aangezien de plantage aan de zee lag, had de plantage geen drinkwater, dus moest een regenbak worden aangelegd, een investering van f 2000. De op dat moment nog gebruikte trapmolen moest vervangen worden door ‘een molen ter zuivering van katoen door eene stoommachine gedreven’. En er was natuurlijk een kerk gebouwd, voor ‘de zedelijke verbetering der negers’.⁶³

De broers waren ook trots:

Door het besteden van al deze aanzienlijke kosten gepaard met onophoudelijke zorgen, is het effect dan ook zoo verbeterd, dat de waarde er van meer dan het dubbele van den primitieven koopprijs bedraagt, en een ieder erkent, dat wellicht nimmer te Suriname eene plantage in zulk uitmuntenden toestand bestond, en op eene rentegevende hoogte is gebragt, dat menige suiker-plantage zoodanige gunstige resultaten niet te wachten heeft. Het fabriekmatige wordt zoo zeer geapprecieerd, dat de aanvragen van anderen om tegen loon af te malen, zoo als men het daar noemt, menigvuldig zijn en de aanschaffing van eenen tweeden molen of Cottongin noodwendig is geworden.⁶⁴

De conclusie van dit alles is duidelijk: onteigening en schadeloosstelling middels een gemiddelde prijs zou niet billijk zijn. Omdat de staat ‘zich toeigent wat hen niet toekomt’ moet, net als voor de suikerplantages (bij welke rekening wordt gehouden met grotere investeringen), een ‘regtmatige maatstaf’ worden betaald.⁶⁵

55 RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 143. De brieven zijn met kroontjespen op flinterdun blauw papier geschreven, waardoor de letters regelmatig ‘vollopen’ en de tekst doorslaat naar de andere zijde. De meeste brieven zijn vier volgeschreven kantjes groot. In dit archief, inv.nr. 646, zitten ook enkele tekeningen, in 1878 gemaakt door A.G. Bots. Alle primaire bronnen die voor dit artikel zijn gebruikt zijn zogenaamde ‘witte’ bronnen. Ze zijn gemaakt door witte mannen, voor vooral witte mannen. Slaafgemaakten komen niet aan het woord, sterker nog, zij worden amper genoemd.

56 Over deze tussenpersonen, zie Browne, *The driver's story*.

57 Mythische afschrikwekkende figuur. Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Bakroe, laatst geraadpleegd 11-1-2024.

58 RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus d.d. 20-8-1878.

59 Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 438.

60 Zie hierover bijvoorbeeld: Oostindie, *Fifty years later*; Fatah-Black, *Eigendomsstrijd*; Kuitenbrouwer, ‘De Nederlandse afschaffing’; Lauret, ‘No emancipation’.

61 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 2, brief 21-6-1855.

62 Zie: *Eerste rapport* en Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

63 Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

64 Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

65 Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

Of de open brief invloed heeft gehad, is niet duidelijk. In ieder geval is in het aangenomen wetsvoorstel een eenheidsprijs voor alle slaafgemaakten in Suriname afgesproken, namelijk f 300,- per persoon (en lagere bedragen voor Curaçao/Bonaire/Aruba/St. Eustatius, Saba en St. Maarten).⁶⁶ Het debat in de Tweede Kamer over de vier benodigde wetsvoorstellen vond plaats tussen 2 en 10 juli 1862. Johannes Baptista Bots was als kamerlid, hij vertegenwoordigde het district Eindhoven, aanwezig en stemde voor de voorstellen ter afschaffing van slavernij, de tegemoetkoming voor de slavenhouders en voor de tien jaar durende periode van staatstoezicht in Suriname. Tijdens die periode waren voormalig slaafgemaakten tussen vijftien en zestig jaar verplicht een arbeidsovereenkomst aan te gaan en ze bleven onder toezicht van de staat. Bots voerde geen enkele maal het woord.⁶⁷

Op 1 juli 1863 – de dag die nu bekend staat onder de naam *Keti Koti* – kregen de broers voor 186 slaafgemaakten (de broers claimden er 191) van Esthersrust en 84 slaafgemaakten van Killenstein (claim 87)⁶⁸ vergoed. Dat leverde hen f 81.000, dus ieder f 40.500. Een kapitaal bedrag, in euro's op dit moment het gezamenlijke bedrag ongeveer € 945.000.

Wat men echter vreesde, gebeurde: de voormalige slaafgemaakten – Haase jr. heeft het over 'de creolen' – vertrokken. Hij wist de hand te leggen op Franse gedeporteerden om hen te vervangen: 'Gisteren zijn hier overgebracht achttien Fransche gedeporteerden, die, naar wij vernemen, met een sloep, aan den mond der Warappakreek aangekomen, zich den 9n dezer op de plantaadje Esthersrust hadden begeeven.'⁶⁹ De eerste keer dat we weten hoeveel arbeiders nog op Esthersrust werken is juli 1873, dus kort na de afschaffing van het staatstoezicht. Ter gelegenheid van de aankomst van 3 mannen, 5 vrouwen, 9 jongens en 7 meisjes wordt ook het aantal al aanwezige arbeiders genoemd: 30 mannen, 28 vrouwen, 9 jongens, 7 meisjes; 74 totaal. Twee maanden later ziet het er weer heel anders uit; er zijn nog maar 17 mannen, 10 vrouwen, 4 jongens en 4 meisjes (35 totaal) aanwezig.⁷⁰

Strijkstok

Eind 1877 gingen de 61-jarige Amandus en zijn tien jaar jongere broer Arnoldus, vergezeld door hun neef Henri van Grinsven, naar Esthersrust. Ze hadden het vermoeden dat ze – ook na zoveel jaren samengewerkt te hebben met vader en zoon Haase – onvoldoende rendement kregen en zelfs dat er te veel aan de strijkstok bleef hangen.

Na een vlotte overtocht van dertig dagen kwamen Amandus en Arnoldus Bots begin januari 1878 aan op de rede van Paramaribo. In de stad aangekomen, wilden de broers eerst een bezoek 'aan God' brengen. Na het bezoek aan de kerk bracht pater Oudenhoven hen naar het klooster van de paters redemptoristen, waar 'Mons. Schaap en al andere Paters ons allerhartelijkst ontvingen'.⁷¹

Na een half jaar in Suriname ontsloegen de broers 'de administrateur der plantage heer Haase' en tegelijk werd de procuratie voor hem ingetrokken. Hij kon dus niet langer in naam van de gebroeders Bots handelen. 'Hoe langer wij hier zijn, hoe meer wij ontwaren, hoe orde-loos onze belangen zijn waargenomen. Ze is ons meermalen toegeschenen, alsof hij niets anders betracht heeft dan ons te dwingen tot verkoop. Gelukkig zijn wij nog ter laatste ure hier gekomen.'⁷² Ze braken echter niet geheel met Haase; deze bleef handelsagent van de broers.

Dik een half jaar later heeft Amandus 'onverwacht nieuws'. Door 'eene toenemende zwakte van het goede oog dat aan het felle zonnelicht in deze kolonie wordt toegeschreven' heeft Arnold besloten om naar Nederland terug te keren. Op 22 januari 1879 scheepte de laatste zich in op de Anna & Bertha. Amandus: 'Ik blijf op mijn post, en God zij dank,

mijn gezondheid acht ik genoegzaam hersteld, hoewel mijne krachten nog niet zijn wat zij wezen moeten om al de vermoelingen die het plantage toezigt vereischen, te kunnen trotseren.⁷³ Arnold voegt er nog een kantje aan toe. Hij besluit met: ‘Het meeste wat mij droevig stemt is dat Amandus alleen onder deze duivels moet blijven.’⁷⁴

In de maanden daarna gaat het op en af met Amandus. Eind maart loopt hij leeg, hetgeen hij plastisch laat weten: ‘Inderdaad heb ik de dissenterie gehad. Ben in 8 dagen tijd meermaalen dan 250 maal op den pot geweest. De gewone afgang kwam op het laatst weinig maar zag er dan uit als chocolade, maar veelal wat tot etter of slijm met min of meer bloed, en altijd met persingen.’⁷⁵

De laatste brief uit Suriname is gedateerd op 4 augustus. In het archief Coovels zit nog een schrijven van Arnoldus van 2 december van dat jaar. Amandus is dan waarschijnlijk overleden. Meerdere bronnen stellen dat hij in het klooster van de paters redemptoristen is heengegaan. Zijn broer Arnoldus overleed drie jaar later te Lieshout. Aangezien de laatste brief van Amandus augustus 1879 werd verstuurd, is hij dan nog in leven (en dus niet in 1878 overleden). Arnold is dus niet pas na het overlijden van zijn broer terug naar Nederland gegaan, maar aan het begin van 1879. Er is geen hard bewijs wanneer en waar Amandus is overleden.

Zandduin

Verreweg de meeste plantages zijn op een bepaald moment verlaten. Esthersrust kort na het overlijden van Amandus, Killenstein pas in de twintigste eeuw. De meeste plantages zijn afgebroken of in het oerwoud verdwenen. De kust voor Esthersrust is in de loop der tijd weggeslagen door de oceaan. Het Warappakanaal is 2,5 km korter geworden. Esthersrust is onder een dikke laag modder en een zandduin verdwenen. Dat was tot de zee in 2010 het zandduin en modderpakket deels wegsloeg (ongeveer de helft ligt nog onder het zand). Sindsdien zijn onder meer de resten van de fabriek, van een aantal barakken, het huis, een bakkerij en de bedden met vaar- en loostrenzen bij eb zichtbaar. Graven zijn tot heden niet gevonden hoewel er sprake is geweest van een ‘onderlinge begravenisverzekering’. Hoewel vermoedelijk artefacten door anderen zijn meegenomen, zijn er honderden overblijfselen, met onder meer het houten kruis van de kerk, teruggevonden.⁷⁶ Omdat het elders in Suriname vooral gaat om overblijfselen van suikerplantages is de site van deze katoenplantage van groot belang voor de geschiedenis van Suriname.

66 Nimako, Delea, en Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten*, 110.

67 Nimako, Delea, en Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten*, 141-156.

68 Zie voor Esthersrust: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00341/63def446-327d-4fe4-bf22-ff37b8793c7c en voor Killenstein: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00341/60e35e6e-b663-4b16-93d2-05a10d502969, beide laatst geraadpleegd 15-1-2024. Op de site van het Nationaal Archief is van alle slaafgemaakten de voor- en achternaam, in- en uitschrijfdatum, geslacht, godsdienst, beroep en het originele uitschrijfdocument te vinden.

69 ‘Nieuwstijdingen’, *Surinaamsche courant en Gouvernements advertentie blad*, 13 september 1864.

70 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 6, bijlage bij brieven juli 1873 en 20-10-1873.

71 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus 3-1-1878.

72 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus 17-7-1878.

73 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, 21-1-1879.

74 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Arnoldus. 21-1-1879.

75 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus 31-3-1879.

76 Singh, *Connected by water*, P. Dikland, S. Fokké, *Meting plantage Esther's rust*, 15-12-2019, met aanvullende metingen in 2020 en 2021; S. Singh, *Plantation Esthersrust official final SS1*. www.youtube.com/watch?v=3Jc8qIXm5ic Januari 2024 zijn nieuwe metingen gedaan en zijn artefacten meegenomen. Deze laatste zijn tentoongesteld in het Nationaal Archief in Paramaribo om later te verhuizen naar Museum Bakkie.

Stephan Fokké met het kruis van de Peter Claver kapel. Foto van Philip Dikland (KDV architects), 2020.

Fundering woonhuis, Foto van Philip Dikland (KDV Architects), 2020.

Esthersrust in 2020; Foto Fabian Vas, ADEK universiteit archeologie team.

Of de gebroeders Bots rijk zijn geworden van hun investeringen in Killenstein en Esthersrust is zeer de vraag. Voordat Arnold en Amandus Bots in plantages investeerden behoorden zij tot de rijke bovenlaag van Helmond, rijkdom die in ieder geval mede vergaard was door de handel in koloniale waren, waaronder katoen. Opmerkelijk is dat drie tot vier jaar na aankoop van de twee plantages de Helmondse handweefonderneming werd geliquideerd. In ieder geval kregen de broers na de onteigening van de slaafgemaakten een flink bedrag van de overheid. Maar toen bij het overlijden van Arnoldus Gerardus in 1882 een memorie van successie werd opgemaakt, werd de grond van Esthersrust en die van de plantage Echtenrots gezamenlijk op *f* 500,- gewaardeerd. De beide plantages zullen dus allermindst in een 'uitmuntenden staat' zijn geweest. Verder had Arnoldus alleen nog wat kleding met een waarde van *f* 92,50 en *f* 3,52 in contanten. Tegenover dat schamele bezit van *f* 596,02 stonden vorderingen van *f* 20.241,77. De neven en nichten Coovels bedankten dan ook voor de eer en verwierpen de erfenis.⁷⁷

Conclusie

Het is duidelijk dat wanneer verder wordt gezocht naar mogelijk Brabants slavernijverleden deze historie te verbreden en te verdiepen is. Hoewel zij pas laat instapten als eigenaren van op slavernij (en later uitbuiting) gebaseerde plantages, is het duidelijk dat ook de gebroeders Bots profiteerden van de handel in plantageproducten, ook na de vrijmaking van hun slaafgemaakten. Hierin speelde vanaf de oprichting in 1824 de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), middels haar agent Van Lanschot, een belangrijke rol. Het is mogelijk kenmerkend voor Brabantse betrokkenen bij slavernij dat er in de negentiende eeuw een verbinding is met de verbreiding van het katholieke geloof. Net als bij andere in Brabant woonachtige slavernijbetrokkenen is er geen rechtstreeks verband tussen de Bots-broers

77 Zie: www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/1d203317-8956-b64c-8029-849a94f162a9

Vrijverklaarde slaafgemaakten 1 juli 1863

Hoewel we niet beter weten dan dat noch Amandus Hubertus, noch Arnoldus Gerardus, noch hun neef Johannes Baptista ooit een partner hebben gehad of kinderen hebben verwekt, hebben de broers wel naamgenoten nagelaten. Toen op 1 juli 1863 de emancipatie werd afgekondigd en de vrijgelaten slaven een familienaam kregen, waren er maar liefst vijftien personen op plantage Esthersrust die een kleine variant op de naam Bots als achternaam kregen: Bottse.⁶⁰ Daarnaast is opvallend dat negen personen naar Helmond werden vernoemd en dat er nog veel andere toponiemen waren: Baarlo, Beers, Born, Hasselt, Hulsel, Katwijk, Lisse, Mook, Putte, Ruwaard en Venlo. Veelal dus Zuid-Nederlandse plaatsnamen, met als uitzondering Katwijk en Lisse. Andere toegewezen achternamen waren bijvoorbeeld Bellemans, Helder, Liber/Libert en Locus.⁶¹

Opvallend bij de bestudering van de borderellen van Esthersrust is de lage gemiddelde leeftijd, namelijk tussen 23 en 24. Dit kwam mede door het grote

aantal geboortes in het laatste decennium voor de emancipatie. Eén op de drie slaafgemaakten was 10 jaar of jonger. Dat lag anders op Killenstein; de groep 0-10 jaar was hier 29% groot en de gemiddelde leeftijd lag tussen 27 en 28 jaar. Iets anders wat opvalt op Esthersrust is dat zowel alle vijftien personen met de achternaam Bottse, als de negen met de naam Helmond, familie van elkaar waren.

Wat voor werk deden de slaafgemaakten? De grootste groep werkte op het veld: er waren 45 'veldnegers' en 37 'veldmeiden'. Een tweede grote groep – waaronder zeer jonge kinderen – werkten 'in de loots' en 'in de fabriek'. Dit ging om 58 personen. Er was een behoorlijk grote groep kinderen tot 4 jaar: 8 zuigelingen en 21 'spelende creolen'. Ook waren er vijf 70-plussers, die 'rustend' waren. En dan waren er de slaafgemaakten met specifieke taken: een 'koewachter', drie timmermannen (en een leerling timmerman), een machinist, twee vrouwen voor de zieken, drie 'creolsmeiden', ook drie 'waschmeiden' en twee huisbedienden.⁶²

Arnoldus Bots, Schets onzer huismeid. RHCE, 12138.

en het bestuur van bij slavernij betrokken organisaties. Ook is duidelijk, dat Arnold en Amandus Bots weinig geïnteresseerd waren in hun slaafgemaakten/arbeiders. Hoewel zij zelden schreven over ‘hun’ slaafgemaakten, is dat, als ze dat doen, altijd negatief. De zwarte arbeider is geen persoon, maar een productiemiddel.

Hoe groot de rol van de NHM en haar Brabantse agent Van Lanschot in de verspreiding van koloniale producten is geweest, is pas na vervolgonderzoek vast te stellen. De onderzoekers naar het slavernijverleden van dit bedrijf, die dat in opdracht van Van Lanschot Kempen hebben gedaan, geven aan dat vervolgonderzoek ‘geen hoge prioriteit’ heeft ‘daar wij niet verwachten dat dit wezenlijk andere gezichtspunten zal opleveren’.⁷⁸ Dat zal wellicht voor Van Lanschot het geval zijn, maar verder onderzoek zal duidelijker maken wat precies de rol van het bedrijf voor de Brabantse gemeenschap is geweest. In hoeverre de geschiedenis van de plantages Killenstein en Esthersrust met Helmond vervlochten is, valt moeilijk vast te stellen. Als er al gegevens overgeleverd zijn, dan blijkt hieruit dat balen katoen van de plantages verscheept werden naar Amsterdam. Het zou logisch zijn wanneer de katoen van hun twee plantages verwerkt zou zijn in het bedrijf van neef Franciscus – het ‘auw fabriekske’ – maar een verwijzing dienaangaande is niet gevonden.

Hoe zit het dus nu met de kapitale panden ‘huis met de klok’ en ‘auw fabriekske’, de panden waar Glenn de Randamie het over had?⁷⁹ Deze zijn respectievelijk in 1834 en 1840 gebouwd in opdracht van Johannes Albertus Bots. Hij deed dit voor zijn zoon Franciscus Arnoldus. Dus niet voor zijn neven Amandus en Arnoldus (de ‘gebroeders’ in dit artikel). Zij waren, net als hun in 1847 overleden vader, koopmannen, ook in producten die door slaafgemaakten geproduceerd waren. Johannes Albertus overleed in 1848. Zijn nalatenschap ging niet naar de ‘gebroeders’. Het huis met de klok en het auw fabriekske zijn niet rechtstreeks in verband te brengen met de plantages van Amandus en Arnoldus.

Bronnen

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

Collectie 327 Bots, nummer toegang 2.21.031

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

12138 Familie Coovels, Helmond

78 Fatah-Black en Oostindie, *Van Lanschot Kempen*, 8.

79 Voor een blik in het interieur: www.omroepbrabant.nl/nieuws/4102896/in-deze-stadsvilla-zat-vroeger-een-kaarsenmakerij-het-huis-met-de-klok. Laatst geraadpleegd 27-1-2024.

80 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 40 en 65.

81 Zie: www.surinameplantages.com/archief/e/esthersrust/.

82 Zie: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.02.09.08/invnr/224/file/NL-HaNA_2.02.09.08_224_0481?eadID=2.02.09.08&unitID=224&query=>.

Literatuur

- Beckert, S., *Katoen. De opkomst van de moderne wereldconomie* (Amsterdam 2015).
- Bots in *heden en verleden*, deel 3 Stamboom van de Helmondse tak. Leiden 1993. www.stamboomgids.nl/details/8853, laatst geraadpleegd 13-2-2026.
- Bots, A.H., *Aan Zijne Excellentie den Minister van Koloniën ... wijzende op de onregtvaardigheid die die gepleegd staat te worden tegenover de plantage-eigenaren in de Ned. koloniën naar aanleiding van het door de staatscommissie voorgedragen ontwerp van onteigening der plantagieën met de zich daarop bevindende slaven* (z.p. 1857). books.google.nl/books?id=5bqUPSPTamUC
- Bressers, L., 'Met slavernij verdiende rijkdom bleef in Holland, die nuance moet bij excuses worden gemaakt', *Eindhovens Dagblad*, 15-12-2022.
- Browne, Randy M., *The driver's story. Labor and power in the world of Atlantic slavery* (Philadelphia 2024).
- Dam, Peter van, 'Vervlochten geschiedenis; hoe "historische croisée" de natiestaat bedwingt', *Tijdschrift voor geschiedenis* 125 (1) (2012) 96-109. DOI: 10.5117/TVGESCH2012.1.DAM
- Eerste rapport der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 29 November 1853, no. 66 tot het voorstellen van maatregelen ten aanzien van de slaven in de nederlandse koloniën* ('s-Gravenhage 1855). hdl.handle.net/1887.1/item:968101
- Fatah-Black, K., *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname*. (Amsterdam 2018).
- Fatah-Black, Karwan, en Gert Oostindie, *Van Lanschot Kempen. Onderzoek naar het slavernijverleden* (Leiden 2022).
- Govers, F.G.G., *Het geslacht en de firma F. van Lanschot, 1737 - 1901*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 25 (Tilburg 1974).
- Harkx, W.A.J.M., *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen: de grondslag van de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg 1967).
- Hoefte, R., *Een westers beschavingsoffensief. Sporen van het koloniaal en postkoloniaal verleden van Tilburg* (Zutphen 2024).
- Hooff, G. van, 'De knaal. Bestaan en bedrijvigheid op en langs de Zuid-Willemsvaart', *Het leven in Helmond vanaf het midden van de negentiende eeuw* 15 (2015) 410-434.
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'De Nederlandse afschaffing van slavernij in vergelijkend perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93-1 (1978) 69-100. Doi: 10.18352/bmg-nlchr.2018
- Lauret, Lauren, 'No emancipation without compensation. Slave Owners' Petitions and the End of Slavery in the Netherlands, c. 1833-1873', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 139.3 (2024), 94-117. DOI: 10.51769/bmg-nlchr.12783.
- Leede, Bente van, en Marleen Stoutjesdijk (red.), *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van vervlochten geschiedenis*. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800, 31 (Utrecht 2023).
- Lempereur, Kim, en Henk Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden. Een verkennend onderzoek naar de rol van de bestuurders van de stad en gemeente Helmond* (Helmond 2024).
- Lyna, Dries, Kim Lempereur, en Joris Martens, *Vergeeten verhalen. Slavernij en de koloniale ketens van 's-Hertogenbosch* (Nijmegen 2025).
- Martens, Joris, 'Textielnijverheid en de koloniale handel', Zie: www.bhic.nl/fellowships/textielnijverheid-en-de-koloniale-handel, laatst geraadpleegd 22-9-2024.
- Mulligan, W., 'The global spread of abolition', in: D.A. Pargas, J. Schiel (ed.), *The Palgrave handbook of global history* (London 2023).
- Nimako, K., M. Delea, M. Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten: Het parlementair debat rondom afschaffing van de slavernij (1853 - 1863) in Nederland* (Amsterdam 2020).
- Onrust, G.J., 'De Heer van Helmond had ervaring met slavenhalers', *Eindhovens Dagblad*, 22-12-2022.
- Oostindie, G. (red.), *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit* (Amsterdam 1996).
- Rastovac, Susanne e.a., *De stad vertelt. Vooronderzoek naar het slavernijverleden van Eindhoven* (Eindhoven 2024).
- Singh, Santosh, *Connected by water. A maritime perspective of plantation Esthersrust and Suriname's defence system between the 17th and 19th century* (Master thesis Universiteit Leiden 2020). hdl.handle.net/1887/136421.
- Stipriaan, A. van, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750 - 1863* (Leiden 1993).
- Stipriaan, A. van, 'Water en de strijd om het bestaan in Suriname. Een ecologische paradox in de slaven-tijd', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994) 348-370.
- Swinkels, M., en L. Bertels, *Voeding van eigen bodem. De ontwikkeling van de voedingsmiddelenindustrie in Helmond en omgeving* (Helmond 2015).

Algemeen overzicht literatuur slavernijverleden

Wandelgidsen

- Zie bijvoorbeeld
- Henkes, Barbara, *Sporen van het slavernijverleden in Friesland* (Groningen 2021). Dit naar aanleiding van www.mappingslavery.nl.
- Hondius, Dienke, e.a., *Gids Slavernijverleden Amsterdam* (Volendam 2014).
- Hondius, Dienke, e.a., *Gids Slavernijverleden Nederland* (Volendam 2019).

Studies over de grote steden

- Brandon, Pepijn, e.a. (red.), *De slavernij in oost en west. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020).
- Captain, Esther, Gert Oostindie, en Valika Smeulders (red.), *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (Amsterdam 2022).
- Jouwe, Nancy, Matthijs Kuipers, en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021).
- Stipriaan, Alex van, *Rotterdam en slavernij* (Amsterdam 2020).

Studies over andere steden, bedrijven en provincies

- Bakker, Coretta, e.a. (red.), *Het koloniaal en slavernijverleden van Gouda. Een verkenning* (Gouda 2024).
- Berents, Dick, en Anne Doedens, *De Bilt en zijn slavernijverleden* (Zwolle 2023).
- Drost, Ashwin, e.a. (red.), *Sporen van slavernijverleden in Arnhem. Onderzoeksrapport van de gemeente Arnhem* (Arnhem 2024).
- Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret, en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij* (Leiden 2022).
- Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret, en Joris van den Tol, *Geketend voor Hollands Glorie. Slavernij in de geschiedenis van de provincie Zuid-Holland* (Leiden 2023).
- Fatah-Black, Karwan, e.a., *Dordrecht, slavernij en autonomie van 1572 tot nu. Een onderzoek op verzoek van nazaten van de slavernij in opdracht van de gemeente Dordrecht* (Meppel 2025).
- Galen, Coen van, e.a., *Nijmegen & slavernij. Publiek bestuur en persoonlijk profijt 1596 - 1873* (Nijmegen 2025).
- Heijer, Henk den, en Gerhard de Kok, *Het slavernijverleden van Vlissingen. Een historiografische verkenning* (Amsterdam 2021).
- Heijer, Henk den, *Het slavernijverleden van Zeeland* (z.p. 2023).
- Heuser, Dillon, *Onderzoeksrapport slavernijverleden van Hoorn* (Hoorn 2023).
- Holsteijn, Bart van, *Van slavernij tot liefdadigheid? Een onderzoek naar de herkomst van het kapitaal van de In-singer Stichting in relatie tot slavernij en andere vormen van koloniale dwangarbeid* (Amsterdam 2024).
- Jouwe, Nancy, Gerrit Verhoeven, en Bas van der Wulp, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft 2023).

- Kok, Gerhard de, en Pepijn Brandon, *Het slavernijverleden van historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen* (Amsterdam 2022).
- Lauret, Lauren, *Preliminary research: University of Amsterdam. History of slavery and colonialism* (Amsterdam 2025).
- Linde, Martin van der, Esther van Velden, en Marco Krijnsen (red.), *Overijssel & slavernij* (Zwolle 2023).
- Mok, Ineke, en Dineke Stam, *Haarlemmers en de slavernij* (Haarlem 2023).
- Oostindie, Gert, en Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2023).
- Ponte, Mark, *Plantage Alkmaar. Alkmaar in Suriname 1745 - heden* (Alkmaar 2023).
- Ramacher, Sjoerd, e.a., *Vooronderzoek koloniale en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden* (Leiden 2025).
- Singh, Anja, Lieuwe Jongsma, en Bram Tanczos, *De slavernijgeschiedenis van Groningen* (Groningen 2024).
- Stelt, Rowan van der, *Dordrecht, slavernij, verzet & autonomie* (Dordrecht 2025).
- Velden, Esther van, en Siert Wieringa, *Deventer & slavernij. Een vooronderzoek* (Deventer 2023).
- Wingens, Marc (eindred.), *Sporen van slavernijverleden in Gelderland* (Arnhem 2022).

Studies over Noord-Brabant

- Fatah-Black, Karwan, en Gert Oostindie, *Van Lanschot Kempen. Onderzoek naar het slavernijverleden* (Leiden 2022).
- Hoefte, R., *Een westers beschavingsoffensief. Sporen van het koloniaal en postkoloniaal verleden van Tilburg* (Zutphen 2024).
- Hondius, Dienne, en Niek Hemmen, *Gids Kerk & Slavernijverleden* (Edam 2023) 34, 50, 51, 52.
- Lempereur, Kim, en Henk Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden. Een verkennend onderzoek naar de rol van de bestuurders van de stad en gemeente Helmond* (Helmond 2024).
- Rastovac, Suzanne, e.a., *De stad vertelt. Vooronderzoek naar het slavernijverleden van Eindhoven* (Eindhoven 2024).
- Snikkenburg, Gerard, en Dineke Stam, www.brabantserfgoed.nl/page/7385/sporen-van-slavernij-in-noord-brabant.